

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه: موحدی، روح الله، ۱۳۶۶
عنوان و نام پدیدآور: شکاکیت درباره اختیار و مسئولیت اخلاقی؛ دلایل و پیامدها/روح الله موحدی
مشخصات نشر: قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۴۳ق. = ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: [۴۷۰ص]؛ ۱۴/۲۱×۵/۵ س.م.
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۳۱۵-۰۰۲-۹
مرجع تولید: مجتمع آموزش عالی مشهد مقدس
یادداشت: کتابنامه: ص. [۴۵۵] - ۴۶۹.
یادداشت: چاپ دوم، ۱۴۰۲
موضوع: جبر و اختیار / Free will and determinism / Skepticism / اخلاق / Ethics
رده بندی کنگره: ۱۴۶۱BJ
رده بندی دیویی: ۱۲۳/۵
شماره کتابشناسی ملی: ۸۷۶۲۳۸۵
این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

BP1193

شکاکیت درباره اختیار و مسئولیت اخلاقی؛ دلایل و پیامدها

مؤلف: روح الله موحدی

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ شمارهگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجثیه)، نبش کوچه ۱۸ تلفن: ۳۷۸۳۶۱۳۴ ۲۵ ۹۸ +

تلفکس: (داخلی ۱۰۵/۳۷۸۳۹۳۰۵) ۲۵ ۹۸ +

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه راه سالاربه تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ ۲۵ ۹۸ +

pub_almustafa

pub-almustafa.ir

miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت ● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری ● ناظر چاپ: ایوب جمالی

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

شکاکیت

درباره اختیار و مسئولیت اخلاقی

دلایل و پیامدها

روح الله موحدی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فرآوری اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی، درگرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعه المصطفی علیه السلام العالمية» به عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

چکیده

نوشتار پیش‌رو دو هدف مهم دارد ۱. ارزیابی اصلی‌ترین دلایل فلسفی علیه اختیار و مسئولیت اخلاقی؛ ۲. بررسی پیامدهای نفی اختیار و مسئولیت اخلاقی در حوزه احکام اخلاقی و تأمل و تصمیم‌گیری. این نوشتار کوشیده است با نقد و بررسی تازه‌ترین مباحث فیلسوفان غربی، که بیشتر به سنت تحلیلی مربوط می‌شوند، به این دو هدف دست یابد.

ساختار نوشتار، شامل ده فصل می‌شود: فصل نخست، درباره کلیات و مفاهیم است. فصول دوم، سوم، چهارم و پنجم به بررسی چهار استدلال فلسفی علیه اختیار و مسئولیت اخلاقی می‌پردازد. از میان این چهار استدلال، سه استدلال نخست مبتنی بر صدق تعیین‌گرایی علی و استدلال چهارم مبتنی بر کذب تعیین‌گرایی علی است. البته در این چهار فصل، فقط درباره بخش نخست این استدلال‌ها، یعنی درباره ناسازگاری اختیار و مسئولیت اخلاقی با صدق و کذب تعیین‌گرایی علی بحث می‌شود؛ اما درباره بخش دوم این استدلال‌ها، که به صدق و کذب تعیین‌گرایی علی مربوط می‌شود، بحثی نمی‌شود. این بخش که وجه مشترک چهار استدلال است، در فصل هشتم بررسی می‌شود. بدین‌سان

بحث درباره چهار استدلال فوق کامل می‌شود. از میان فصول باقیمانده، فصل ششم به بررسی پیامدهای نفی اختیار و مسئولیت اخلاقی در حوزه احکام اخلاقی، و فصل هفتم به بررسی پیامدهای نفی اختیار و مسئولیت اخلاقی در حوزه تأمل و تصمیم‌گیری اختصاص دارد. با این‌که راه‌حل منتخب نگارنده در مواجهه با شکاکیت درباره اختیار و مسئولیت اخلاقی در خلال مباحث فصل‌های پنجم و هشتم بیان شده است، فصل نهم، به دنبال راه‌حلی بدیل برای مقابله با شکاکیت است. فصل دهم و نهمی با واکاوی سرگذشت مسئله در سنت اسلامی، دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان را در پرتو مباحث فلسفی معاصر بازخوانی نموده است.

کلیدواژه‌ها: اختیار، مسئولیت اخلاقی، شکاکیت، تعیین‌گرایی علی، ضرورت علی، سازگارگرایی، ناسازگارگرایی، آزادگرایی، علیت عاملی، علیت رویدادی.

فهرست

۱۳	مقدمه
۱۷	۱. کلیات و مفاهیم
۱۷	طرح مسئله
۲۲	پیشینه مسئله
۲۹	مفاهیم اصلی
۳۰	۱. اختیار
۴۴	۲. مسئولیت اخلاقی
۵۵	۳. تعیین‌گرایی علی
۶۰	۴. ضرورت علی
۷۰	دسته‌بندی دیدگاه‌ها
۷۰	۱. دیدگاه‌های انتخاب‌گرا/منشأگرا
۷۲	۲. دیدگاه‌های سازگارگرا/ناسازگارگرا
۷۹	۳. دیدگاه‌های باورمند/انکاری و شکاکانه
۸۵	۲. نخستین استدلال شکاکانه
۸۶	صورت‌بندی استدلال
۸۷	استدلال نتیجه
۹۵	۱. تغییرپذیری قوانین طبیعت و رویدادهای گذشته

۲. انکار قاعده بتا ۱۰۰
- الف) انکار از طریق تحلیل شرطی ۱۰۱
- ب) انکار از طریق مثال‌های نقضی ۱۱۱
- اصل امکان‌های بدیل ۱۲۰
۱. مثال‌های شخصیت ۱۲۳
۲. مثال‌های فرانکفورتی ۱۲۸
- الف) استراتژی روزنه اختیار ۱۳۴
- ب) دفاع ذوحّدین ۱۴۱
- یکم: نقد شاخ اول دفاع ذوحّدین ۱۴۵
- دوم: نقد شاخ دوم دفاع ذوحّدین ۱۵۲
۳. دومین استدلال شکاکانه ۱۵۹
- صورت‌بندی استدلال ۱۶۱
- ناسازگاری تعیین‌گرایی علی با منشأ نهایی بودن ۱۶۳
- اصل منشأ نهایی بودن ۱۶۵
۱. شرایط پیشنهادی سازگارگرایان ۱۶۶
- الف) شرایط سازگارگرایان سنتی ۱۶۷
- ب) شرایط هری فرانکفورت ۱۶۹
- ج) شرایط گری واتسون ۱۷۰
- د) شرایط سوزان ولف ۱۷۲
- ه) شرایط فیشر و راویزا ۱۷۳
۲. استدلال چهارموردی ۱۷۵
- الف) پاسخ‌های نرم ۱۸۳
- ب) پاسخ‌های سخت ۱۸۸
۴. سومین استدلال شکاکانه ۱۹۵
- صورت‌بندی استدلال ۱۹۸
- نقد قاعده «ب» ۲۰۲

۱. مثال‌های نقضی فیشر و راویزا ۲۰۳
۲. مثال‌های نقضی دیوید وایدنر ۲۱۲
۳. مثال نقضی اشتیاق حاجی ۲۱۴
۴. مثال‌های نقضی شنال و وایدنر ۲۱۷
۵. اشکال مایکل مکنا ۲۲۰
- نقد قاعده «آ» ۲۲۳
۱. مثال‌های نقضی استیفن کرز ۲۲۴
۲. مثال نقضی چارلز هرمس ۲۳۳
۵. چهارمین استدلال شکاکانه ۲۳۹
- صورت‌بندی استدلال ۲۴۱
- مشکل اتفاق ۲۴۳
- پاسخ‌های آزادگرایان به مشکل اتفاق ۲۴۶
۱. آزادگرایی علیت‌رویداد ۲۵۰
۲. آزادگرایی علیت‌عامل ۲۵۷
۳. آزادگرایی غیرعلی ۲۶۷
- آزادگرایی و مسئله علوم انسانی ۲۷۲
۶. پیامدهای دیدگاه‌های شکاکانه در حوزه اخلاق ۲۷۷
- تمایز بین انواع احکام اخلاقی ۲۸۰
- پیامدها در حوزه احکام ارزش‌شناسانه ۲۸۳
- پیامدها در حوزه احکام فضیلت‌شناسانه ۲۸۷
- پیامدها در حوزه احکام وظیفه‌شناسانه ۲۸۹
- پیامدها در حوزه احکام مسئولیت‌شناسانه ۲۹۰
- پیامدها در حوزه توجیه اخلاقی مجازات ۲۹۶
۷. پیامدهای دیدگاه‌های شکاکانه در حوزه تأمل ۳۰۳
- دو نوع مشکل منطقی و روان‌شناختی ۳۰۵
- نقش باور به تعین‌گرایی علی در تأمل ۳۰۷

۱. ناسازگاری منطقی _____ ۳۰۸
۲. ناسازگاری روان شناختی _____ ۳۱۶
- نقش باور به عدم کنترل در تأمل _____ ۳۱۷
۸. بررسی صدق و کذب تعین‌گرایی علی _____ ۳۲۱
- استدلال‌هایی در اثبات تعین‌گرایی علی _____ ۳۲۳
۱. استدلال از طریق پیوند بین علیت و تبیین _____ ۳۲۷
۲. استدلال از طریق پیوند بین علیت و ضرورت _____ ۳۳۱
۳. استدلال از طریق علت موجود نبودن معلول _____ ۳۳۳
۴. استدلال از طریق فرق علت تامه با چیزهای دیگر _____ ۳۳۸
۵. استدلال از طریق تحلیل مفهوم علت تامه _____ ۳۴۱
- استدلال‌هایی در نفی تعین‌گرایی علی _____ ۳۴۶
۱. استدلال از طریق تعلق اراده به صورت ذهنی _____ ۳۴۶
۲. استدلال از طریق نظریه کوانتوم _____ ۳۵۰
۳. استدلال از طریق شهود اختیار _____ ۳۵۲
۴. استدلال از طریق مسئولیت اخلاقی _____ ۳۶۰
۵. استدلال از طریق خودشکنی _____ ۳۶۴
- ارزیابی کلی استدلال‌ها _____ ۳۶۶
۹. در جست‌وجوی راهی بدیل برای رهایی از شکاکیت _____ ۳۷۳
- الهام‌گیری از شرطیه پاسکال _____ ۳۷۵
- شرایط شرط‌بندی _____ ۳۷۸
- نحوه شرط‌بندی _____ ۳۷۹
- رهایی از شکاکیت _____ ۳۸۱
- استدلال شرط‌بندی _____ ۳۸۴
- پاسخی به اشکال رتبه‌بندی _____ ۳۸۹
۱۰. سرگذشت اجمالی مسئله در سنت اسلامی _____ ۳۹۵
- تعریف اختیار در سنت اسلامی _____ ۳۹۷

دیدگاه‌های شکاکانه در سنت اسلامی	۴۰۲
۱. مسئله فاعلیت مطلقه الهی	۴۰۳
۲. مسئله علم مطلق الهی	۴۰۳
۳. مسئله تعیین‌گرایی منطقی	۴۰۵
ردیابی استدلال‌های چهارگانه شکاکانه در سنت اسلامی	۴۰۶
۱. استدلال اول شکاکانه در سنت اسلامی	۴۰۷
۲. استدلال دوم شکاکانه در سنت اسلامی	۴۰۸
۳. استدلال سوم شکاکانه در سنت اسلامی	۴۰۹
۴. استدلال چهارم شکاکانه در سنت اسلامی	۴۱۱
پاسخ‌های اندیشمندان مسلمان به دلایل شکاکانه	۴۱۳
۱. سازگارگریی در سنت اسلامی	۴۱۳
۲. ناسازگارگریی در سنت اسلامی	۴۲۷
الف) آزادگریی قائل به اولویت غیر	۴۳۱
ب) آزادگریی قائل به امکان ترجیح بدون مرجح	۴۳۳
ارزیابی اجمالی دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان	۴۳۶
خاتمه	۴۵۱
منابع	۴۵۵
فهرست اعلام	۴۷۰

مقدمه

همچنین بحث است تا حشر بشر در میان جبری و اهل قدر
گر فرو ماندی ز دفع خصم خویش مذهب ایشان بر افتادی ز پیش
چون برون شوشان نبودی در جواب پس رمیدندی از آن راه تباب^۱

۱. هرچند بیشتر پرسش‌های فلسفی پاسخ قاطع و فیصله‌بخشی ندارند، برخی از آن‌ها بیش از همه، دارای این ویژگی‌اند. مسئله اختیار در شمار چنین پرسش‌هایی است، مسئله‌ای که هیوم آن را بحث‌انگیزترین پرسش مابعدالطبیعه و علم خواند^۲ و «جان سرل»، مایه رسوایی فلسفه قلمدادش کرد.^۳ با وجود سخنانی از این دست که از صعوبت مسئله حکایت دارند، به دلیل اهمیت فراوان اختیار، ذهن پرسش‌گر و ماجراجوی آدمی هرگز از تلاش برای حل آن باز نایستاده و در جست‌وجویی ناتمام همواره در پی پرده‌گشایی از آن بوده است؛ اما

۱. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، *مثنوی معنوی*، بر اساس نسخه رینولد نیکلسون،

دفتر پنجم، ابیات ۳۲۱۴ - ۳۲۱۶.

2. David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, ed. Peter Millican (New York: Oxford University Press, 2007), Sec VIII, 23/95.

3. John R. Searle, *Freedom and Neurobiology: Reflections on Free Will, Language, and Political Power* (New York: Columbia University Press, 2007), p 37.

به راستی، چه عواملی موجب شده است تا اختیار چنین اهمیتی بیابد؟ بی‌گمان عوامل فراوانی در این زمینه دخیل بوده، و در برجسته شدن اختیار نقش آفرینی کرده‌اند؛ اما مهم‌ترین عاملی که به اختیار، اهمیتی بی‌بدیل داده است، پیوند تنگاتنگ اختیار با مسئولیت اخلاقی است. از نگاه اکثر فیلسوفان، میان اختیار به مثابه امری مابعدالطبیعی و مسئولیت به مثابه امری اخلاقی، پیوندی یک‌سویه برقرار است: اگر کسی اختیار نداشته باشد، آن‌گاه مسئولیت اخلاقی نیز نخواهد داشت. بنابراین نه شایسته مدح اخلاقی خواهد بود و نه سزاوار ذم اخلاقی. معنای این سخن، این است که اختیار جزء پیش‌فرض‌های مسئولیت اخلاقی است و نبودش به انهدام بخش مهمی از بنای سترگ اخلاق منجر می‌شود.

پیوند اختیار با مسئولیت اخلاقی به قدری اهمیت دارد که بررسی جداگانه مسئله اختیار بدون در نظر گرفتن این رابطه، کم‌فایده و رهن به نظر می‌رسد. از این رو، نوشتار حاضر کوشیده است مقوله اختیار را با در نظر گرفتن ارتباطش با مسئولیت اخلاقی بررسی کند.

۲. اختیار و مسئولیت اخلاقی از پشتوانه شهودی فراوانی برخوردارند و لذا باور به آن دو، در نگاه نخست، برای همه ما موجه و معقول می‌نماید. با وجود این، در طول تاریخ، همواره کسانی بوده‌اند که به دیده شک و تردید، به این دو مقوله نگریسته، یا به‌کلی آن دو را منکر شده‌اند. از قضا امروزه، این دیدگاه‌های شکاکانه، بیش از هر زمان دیگری، در حال رشد و نمو است. این دیدگاه‌ها عمدتاً از دو آبشخور تغذیه می‌شوند: بیشتر آن‌ها ریشه در تأملات فلسفی دارند و اندکی نیز ریشه در پیشرفت‌های اخیر دارند که در برخی علوم تجربی همچون عصب‌شناسی و روان‌شناسی به وجود آمده

است.^۱ از میان این دو دیدگاه، دیدگاه‌های شکاکانه نوع نخست که صبغه فلسفی دارند، محور اصلی این نوشتار را تشکیل می‌دهند. از آنجاکه این دیدگاه‌های شکاکانه فلسفی درباره اختیار و مسئولیت اخلاقی عمدتاً در سنت فلسفه تحلیلی ریشه دارند، تکیه این نوشتار بیشتر بر مباحثی است که فیلسوفان تحلیلی معاصر در این حوزه پدید آورده‌اند. باید یادآور شد که این مباحث تاکنون آن‌گونه که باید به زبان فارسی بازتاب نیافته‌اند. بنابراین نوشتار حاضر در پی آن است که با پرداختن به این مباحث نسبتاً مغفول، بخشی از خلأ موجود در این حوزه را جبران کند و با گزارش و نقد آرای فیلسوفان تحلیلی، فضایی را برای مقایسه بین دو سنت غربی و اسلامی آماده کرده، از این طریق گفتمان فلسفی موجود در این باره را غنا ببخشد.

۳. سعی نگارنده بر این بوده است که در مقام پاسخ‌گویی به پرسش‌ها، تا آنجا که در بضاعت علمی‌اش است و زمان و مجال اجازه می‌دهد، دیدگاه‌های مختلف را استقصا و بررسی کند. البته به دلیل وسعت و حجم انبوه آثار منتشرشده در این باب و نیز به دلیل عدم دسترسی به برخی از این آثار، در پرداختن به دیدگاه‌های مختلف به نحو گزینشی عمل کرده‌ایم؛ اما با وجود این، کوشیده‌ایم که در هر زمینه مهم‌ترین، قوی‌ترین و تازه‌ترین دیدگاه‌ها را مطرح کنیم. امیدواریم به کارگیری این شیوه، از باب «إضربوا بعض الزَّأی بیعض یتولّد منه الصّواب»^۲ و «تعرف الاشیاء باضدادها بل باغیارها» ما را در راه

۱. برای آشنایی اجمالی با این دلایل و نقد آن‌ها از منظری فلسفی، رک:

Eddy Nahmias, "Scientific Challenges to Free Will," in *a Companion to the Philosophy of Action*, eds Timothy O'Connor & Constantine Sandis, (Singapore: Wiley-Blackwell, 2010), pp 345 _ 356.

۲. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، *غرر الحکم و درر الکلم*، تحقیق و تصحیح از

رسیدن به پاسخ درست یاری داده باشد.

۴. نگارنده در به انجام رساندن این نوشتار، مدیون افراد بی‌شماری بوده است که هر یک به نحوی مرا رهین منت کرده‌اند. لازم است در همین‌جا از همه آنان تشکر کنم: از پدر و مادرم که حقی بی‌بدیل و جبران‌ناپذیر بر گردنم داشته و دارند؛ از همسرم که با از خودگذشتگی فراوان، فضایی بسیار آرام برایم فراهم ساخت؛ از اساتیدم که در طول دوران تحصیل، نکته‌ها به من آموختند؛ از دوستانم که با تشویق و همفکری همواره یاری‌ام دادند؛ از دکتر علی حقی و دکتر جعفر مروارید، که با راهنمایی و مشاوره پایان‌نامه‌ام^۱ که بخش‌هایی از این نوشتار متخذ از آن است، به نحو غیرمستقیم در بهبود این نوشتار سهم داشتند؛ در نهایت از مسئولین محترم جامعة المصطفی علیه السلام و مرکز پژوهشی مشهد مقدس که در انجام مراحل اداری این نوشتار نقش داشتند و بدون یاری آن‌ها انجام این نوشتار ممکن نبود. از پیشگاه ایزد منان، برای همه این عزیزان، امید توفیقات روزافزون دارم.

روح‌الله موحدی

movahedi66@gmail.com

تابستان ۱۳۹۵

۱. روح‌الله موحدی، بررسی نسبت اختیار و ضرورت علی از نگاه درک پریموم شهید مطهری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعة المصطفی علیه السلام العالمیه، ۱۳۹۲.